

ธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม: แบบอย่างจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9

DHARMA FOR GOOD LIFE: ROLE MODEL FROM KING BHUMIBOL
ADULYADEJ

เจตน์ คชฤทธิ์¹ เจนจิรา เจนจิตรวาณิช²
หทัยรัตน์ อ่วมน้อย³ และฤทัย สำเนียงเสนาะ⁴
Chaded KHotcharit^{1*}, Janejira Janejitvanich²
Hathairat Oumnoi³ and Ruetai Sumniengsanoh^{4*}

บทคัดย่อ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องสรรเสริญ มีพระเกียรติคุณขจรไกล ด้วยว่า พระองค์ทรงมีพระราชจริยวัตร พระราชอัธยาศัย และพระปรีชาสามารถโดดเด่นเป็นที่ประจักษ์ โดยเฉพาะพระปรีชาสามารถ ด้านเกษตรกรรม พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยในวิชาการความรู้ทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ โครงการหลวงจำนวนมากรวมทั้งโครงการตามแนวพระราชดำริมักเกี่ยวพันกับการพัฒนาด้านการเกษตร และการพัฒนาคน พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมและปกครองอาณาจักรของพระองค์ด้วยธรรม ทรงวางพระองค์เป็นผู้นำด้วยการใช้หลักธรรมในการดำเนินชีวิตและเป็นเครื่องมือ ในการปกครองอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุข โดยไม่ใช้ศาสตราวุธ ทั้งยังปฏิบัติพระองค์ ตามหลักธรรมอย่างจริงจัง เทียบตรง เป็นแบบอย่างชีวิตที่ดีงาม แก่พสกนิกรชาวไทยเสมอมา สำหรับ หลักธรรมสำคัญที่ปรากฏเด่นชัด โดยพิจารณาจากพระราชจริยวัตร พระราชดำริ และพระราชกรณียกิจ ได้แก่ ‘ทศพิธราชธรรม’ และ ‘ราชสังคหวัตถุธรรม’

คำสำคัญ: ธรรม ชีวิตที่ดีงาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9

¹นักวิชาการอิสระ

²วิทยาลัยราชสุดา มหาวิทยาลัยมหิดล

³สาขาวิชาจิตวิทยา มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัดปทุมธานี

⁴สาขาวิชาภาษาอังกฤษเพื่อการสื่อสารนานาชาติ มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัดปทุมธานี

²Mahidol University Ratchasuda College

³Psychology Program Valaya Alongkorn Rajabhat University under the Royal Patronage, Pathum Thani

⁴English for International Communication Program

Valaya Alongkorn Rajabhat University under the Royal Patronage, Pathum Thani

*ผู้นิพนธ์ประสานงาน E-mail: ruetai@vru.ac.th

ABSTRACT

King Bhumibol Adulyadej (King Rama IX of Thailand) was one of the great Kings whom many people consider prestigious and accord respect because of his distinguished behavior, royal pleasure and ability to transform Thailand through agriculture. His Majesty King Bhumibol, was interested in theoretical and practical agricultural knowledge leading to the implementation of many royal projects. Projects initiated by His Majesty in agriculture, culminated in personal development demonstrating his good moral principles, code of conduct and human virtues with which he governed his country. His leadership styles exemplified a leader who used good morals as a tool for ruling peacefully. Without the use of weapons, no wonder he became a good role model for Thai people as well as accepted internationally as a moral and developmental icon. His outstanding dharma implicates behavior, ideas and multifarious duties and virtues of Kingship and the royal virtues of Sangahavatthu.

Keywords: Dharma, Good Life, King Bhumibol Adulyadej (King Rama IX), Sangahavatthu

บทนำ

การดำเนินชีวิตไปสู่ความดีงามนั้น ต้องอาศัยมรรควิธีที่ถูกต้องตามแนวคิด ความเชื่อ ลัทธิ สติปัญญา หรือศาสนานั้น ๆ ที่บุคคลยึดถือ หลักปฏิบัติหรือระบบมาตรฐานที่สามารถทำให้บรรลุถึง ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีชีวิตที่ดีงาม อาจเรียกได้ว่าเป็น ‘หลักธรรม’ สำหรับการดำเนินชีวิต หากพิจารณา พระพุทธศาสนามีพุทธธรรมเพื่อการดำเนินชีวิต สามารถจัดจำแนกได้หลายหมวดหมู่ ในประเด็นนี้ พระไพศาล วิสาโล (2542) ได้กล่าวไว้ว่า พุทธธรรมที่ปรากฏแก่เรา มีทั้งที่เป็นสังฆธรรม และจริยธรรม อันสอดคล้องและเชื่อมโยงกัน ครอบคลุมทั้งระดับพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ทั้งนี้ โดยเป็นส่วนหนึ่งของระบบความสัมพันธ์ระหว่างชีวิต สังคม และธรรมชาติ พระพุทธศาสนา จึงสามารถเป็นเครื่องมือในการรับรู้และมีปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอกเพื่อเกื้อกูลระบบการดำเนินชีวิต ที่ดีงามได้

ชีวิตที่ดีงามในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น คือ บุคคลสามารถเข้าใจชีวิตอย่างถูกต้อง ตามเหตุปัจจัย และพยายามฝึกฝนพัฒนาตนอยู่เสมอตามแนวทางไตรสิกขา เพื่อบรรลุเป้าหมายหรือ ประโยชน์ของชีวิตในแต่ละระดับ อย่างไรก็ตาม ปฏิเสธไม่ได้ว่า มนุษย์ล้วนเกิดมาพร้อมกับความทุกข์ หรือปัญหา มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับสภาวะเงื่อนไขที่แต่ละคนมี สำหรับสังคมไทย คนส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ยากไร้ มักต้องเผชิญกับความทุกข์ยาก ขาดแคลนทรัพยากร วัตถุปัจจัยในการดำรงชีวิต ตกอยู่ในภาวะด้อยโอกาส ด้อยอำนาจ และด้อยศักดิ์ด้วย (เจด็จ คชฤทธิ์, 2556) การที่แต่ละคน มีปัญหาย่อมส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตอันสัมพันธ์กับความสุขของตน คนรอบข้าง และสังคม อย่างยากที่จะหลีกเลี่ยง ดังนั้น มนุษย์จึงมุ่งหวังความสุข ไกลทุกข์ กล่าวเฉพาะในสังคมไทย ซึ่งส่วนใหญ่ เป็นสังคมพุทธ วิถีชีวิตจึงเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นที่น่าสังเกตว่า

การอุปถัมภ์ของพระพุทธศาสนานั้น กำเนิดขึ้นเพื่อแนะแนวทางให้มนุษย์พ้นทุกข์และดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความสุข สามารถช่วยเหลือ พึ่งพา และนำตนเองได้ (สมเจตน์ ผิวทองงาม, 2559)

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤพดินทรสยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 9 แห่งราชวงศ์จักรี เสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์ เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พุทธศักราช 2493 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ประกอบพระราชกรณียกิจนานัปการ ทรงทุ่มเทพระวรกาย พระวิริยอุตสาหะ เพื่อประโยชน์สุขแก่พสกนิกร ตลอด 70 ปี แห่งการครองสิริราชสมบัติ พระองค์ทรงปกครองราษฎรโดยตั้งอยู่ในธรรม ดังพระปฐมบรมราชโองการว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม” (นิรนาม, 2559) นั่นคือ พระราชสัจจะจากดวงพระราชหฤทัยที่เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาพสกนิกรชาวไทยมาช้านาน ด้วยว่า พระองค์ทรงเป็น ‘ธรรมราชา’ ในที่นี้คือ ผู้ทรงธรรม หมายถึง ผู้ปฏิบัติตามธรรมหรือมีธรรมเป็นวัตร โดยมีการบริหารจัดการกิจการบ้านเมืองและปกครองประชาชนด้วยธรรมตามสมควรแก่ฐานะ (ปรีชา ช่างขวัญยืน, 2542) ผู้ปกครองที่ได้รับการยกย่องว่าดีหรือที่เรียกว่า ธรรมราชา คือ ผู้ปกครองที่ใช้ธรรมในการปกครอง ตามนัยของพระพุทธศาสนาแล้ว การบริหารจัดการบ้านเมืองที่ดีเพื่อให้ประชาชนพึงพอใจและยอมรับ ผู้นำจะต้องใช้หลักธรรมที่เหมาะสม และมีประสิทธิภาพในการบริหารกิจการบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข (พระไพศาล วิสาโล, 2542) ประชาชนผู้มีชีวิตที่ดีงาม สามารถฝึกฝนพัฒนาตน เข้าใจชีวิตตามเหตุปัจจัย สามารถช่วยเหลือ พึ่งพา และนำตนเองได้ อาจกล่าวได้ว่า พระศาสดาทุกศาสนาเป็นต้นแบบแห่งธรรมราชาในทางธรรม ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงเป็นแบบอย่าง แห่งธรรมราชาในทางโลก สังเกตได้จากที่พระองค์ทรงนำหลักธรรมมาเป็นที่พึ่งในการปกครองราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข โดยไม่ใช้ศาสตราอาวุธ ทั้งยังปฏิบัติพระองค์ตามหลักธรรมอย่างจริงจัง เป็นแบบอย่างให้เห็น โดยเฉพาะทศพิธราชธรรมและราชสังคหัตถุธรรม

ธรรมของพระราชาเพื่อประชาชนเป็นสุขสานต์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องสรรเสริญ มีพระเกียรติคุณกว้างไกล ด้วยพระองค์ทรงเป็นผู้ทรงธรรมและปกครองอาณาจักรด้วยธรรม ทรงวางพระองค์เป็นผู้นำด้วยการปฏิบัติให้เห็นเป็นแบบอย่าง จนเป็นที่ยอมรับในฐานะผู้นำเผ่าพันธุ์ที่เหมาะสม สอดคล้องกับแนวทฤษฎีเผ่าพันธุ์ (Tribe Theory) ที่เสนอความสำคัญของการสร้างเผ่าพันธุ์และผู้นำ โดยเน้นพฤติกรรมและความผูกพัน ด้วยการเรียนรู้ เข้าใจบทบาทและหน้าที่ของตน กล่าวคือ 1) เรียนรู้และเข้าใจวัฒนธรรมและธรรมชาติของคนในเผ่าพันธุ์ 2) วิเคราะห์ผู้ตามว่าอยู่ในวัฒนธรรมระดับใดและจะยกระดับเผ่าพันธุ์ให้สูงขึ้นได้อย่างไร 3) ผู้นำต้องเคลื่อนไหวตัวเองไปข้างหน้าให้เป็นศูนย์กลางของผู้ตามในรูปแบบของผู้บริหารที่มีน้ำเชื่อถือ 4) สร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่อรักษาให้คนอยู่ในวัฒนธรรมระดับกลุ่มบัวที่ไหลพันน้ำเมื่อเทียบกับแนวคิดการแบ่งคนเป็น 4 เหล่า ของชาวพุทธศาสนิกชน 5) ดำเนินการด้วยแนวทางหรือกลยุทธ์ในการสร้างเผ่าพันธุ์ที่เหมาะสมเพื่อยกระดับวัฒนธรรมและเผ่าพันธุ์ให้สูงขึ้น (สุพานี สฤณวานิช, 2558)

ภาพที่ 1 พระบรมสาทิสลักษณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9
พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี วาดโดยศิลปิน จักรกฤษณ์ ไชยพิเดช
ที่มา: จักรกฤษณ์ ไชยพิเดช (2559)

ดังปรากฏหลักการทรงงาน ‘เข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา’ ก่อให้เกิดโครงการตามแนวพระราชดำริ เพื่อยกระดับชีวิตของประชาชนหลายโครงการ อีกทั้งยังมีผู้น้อมนำหลักการทรงงานดังกล่าวมาเป็น แนวทางในการพัฒนาชุมชนและท้องถิ่น (ดรณศักดิ์ ตติยะลาภะ, ม.ป.ป) ตลอดจนนำมาปรับประยุกต์ใช้ ในกิจการส่วนตัวกันอย่างกว้างขวางและแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม การทรงงานเพื่อยกระดับคุณภาพ ชีวิตและความเจริญของเผ่าพันธุ์ อันมีผลลัพธ์สำคัญ คือ ความมีชีวิตที่ดีงาม หากพิจารณาจาก พระราชจริยวัตร พระราชดำริ ตลอดจนพระราชกรณียกิจ ที่ทรงคุณค่า และงดงามนั้น จะพบ หลักธรรมสำคัญที่อยู่เบื้องหลัง อย่างน้อย 2 กลุ่มหลักธรรม คือ ทศพิธราชธรรม และราชสังคหวัตถุธรรม กล่าวคือ

1. **ทศพิธราชธรรม** ประกอบด้วย ธรรม 10 ประการ ดังปรากฏใน พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (2539) เล่มที่ 28 ซึ่ง วรรณิกา กรานเลิศ (2559) ได้นำมาอธิบาย เพิ่มเติม สามารถประมวลความเข้าใจรวมกัน สรุปได้ ดังนี้

1.1 ทาน คือ การให้หรือสงเคราะห์ โดยไม่แบ่งพรรคแบ่งพวกเป็นการให้อย่างเท่าเทียม เสมอภาค พระราชทานพัสดุสิ่งของหรือปัจจัยที่จำเป็นในการดำเนินชีวิตแก่ผู้สมควรได้รับ เป็นไปเพื่อ ผลประโยชน์ของประชาชนและความสงบสุขของบ้านเมือง ดังเช่น การตั้งมูลนิธิ ราชประชานุเคราะห์ ในพระบรมราชูปถัมภ์ การพระราชทานสิ่งของยังชีพเนื่องจากเหตุการณ์ภัยพิบัติต่าง ๆ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังทรงมีพระเมตตาแผ่กระจายกว้างไปยังเหล่าสัตว์ผู้ตกทุกข์ได้ยาก โดยทรงรับสมาคม สงเคราะห์สัตว์ไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ด้วย

1.2 ศีล คือ การประพฤติตนงดงาม เรียบร้อย สุจริต พระองค์ทรงตั้งสังวรรักษา พระอาการ กาย วาจา โดยสะอาดปราศจากโทษอันควรครหา ทรงมีพระราชศรัทธาในบวรพุทธศาสนา

โดยเสด็จออกผนวช เพื่อทรงศึกษาและปฏิบัติพระธรรมวินัย ทรงดำรงพระองค์ในเพศบรรพชิต ได้อย่างงดงามบริสุทธิ์จนเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่พสกนิกร ในฐานะพระมหากษัตริย์ก็ทรงมีพระราชจริยวัตรงดงาม ทรงประพฤติเรียบร้อย ปฏิบัติตามกฎหมายระเบียบแม้ในการบริหารจัดการงานราชการแผ่นดิน

1.3 ปริจฉาคะ คือ การบริจาการ การเสียสละความสุขส่วนตน พระองค์มีพระราชหฤทัยสงเคราะห์เป็นปกติ ทรงเสียสละพระราชทรัพย์และสิ่งของจำนวนมากเพื่อดับความทุกข์ บำรุงสุขแก่อาณาประชาราษฎร์ โดยเฉพาะในยามประสบภัยพิบัติ ทั้งนี้โดยไม่แยกแยะว่าเมืองหรือถิ่นทุรกันดาร นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงปรารถนาให้ประชาชนชาวไทยมีความสุขอยู่เป็นนิจด้วย ดังพระบรมราโชวาทที่พระราชทานให้แก่พสกนิกร ในโอกาสขึ้นปีใหม่ ปีพุทธศักราช 2510 ความตอนหนึ่งว่า “...ชี้ให้เห็นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติไทยเราอย่างแจ่มชัด ความเสียสละช่วยเหลือกันและกันที่ประชาชนทั้งชาติได้แสดงให้เห็นปรากฏนั้นเป็นหลักประกันความมั่นคงของบ้านเมืองของเราอย่างแท้จริง...” (กระทรวงวัฒนธรรม, 2548)

1.4 อาชวะ คือ ความซื่อตรง ทรงมีพระราชอัธยาศัยอันประกอบไปด้วยความสุจริตสัตย์ซื่อ แม้ในพระราชดำรัสก็ยังสะท้อนให้เห็นพระราชอัธยาศัยนี้ ดังเช่น พระราชดำรัสที่พระราชทานแก่พสกนิกรชาวไทย เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พุทธศักราช 2497 มีใจความตอนหนึ่งว่า “...ถ้าหากชาวไทยทั้งหลายต่างได้ประกอบกิจการงานของตนด้วยความสุจริต มีความซื่อตรงต่อหน้าที่ต่อตนเอง มีศีลธรรมอันดีและสามัคคีกันแล้ว จักเป็นทางช่วยให้ประเทศชาติได้มีความสงบสุข...” (กระทรวงวัฒนธรรม, 2548)

1.5 มัทวะ คือ ความอ่อนโยน ความอ่อนน้อมถ่อมตนทั้งภายในและภายนอก ไม่แข็งกระด้าง ก้าวร้าว กดขี่ผู้อื่น ธรรมในข้อนี้ปรากฏเด่นชัดในพระองค์ ด้วยว่าทรงปฏิบัติพระองค์ต่อพสกนิกรอย่างไม่ถือพระองค์ พระราชจริยวัตรอันอ่อนโยนที่แสดงให้เห็นถึงพระเมตตาที่มีต่อประชาราษฎร์นี้ปรากฏให้เห็นเสมอ ยิ่งเมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่าง ๆ ที่มีราษฎรเฝ้าแห่แหนรับเสด็จ พระองค์ทรงรับสั่ง ตรัสกับพสกนิกรอย่างเรียบร้อย สุภาพ ดังเช่นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปอำเภอดุพนม จังหวัดนครพนม ครั้งนั้นมีราษฎรหญิงชรา อายุ 102 ปี ชื่อแม่เฒ่าตุ้ม มารอรับเสด็จตั้งแต่เช้า โดยมีดอกบัว จำนวน 3 ดอก เตรียมมาถวาย แต่เนื่องจากเฝ้ารอรับเสด็จเป็นเวลานาน ดอกบัวนั้นจึงเหี่ยวเฉา กระทั่งเมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาถึง แม่เฒ่าได้ยกดอกบัวนั้นขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแสดงความจงรักภักดี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ทรงโน้มพระองค์ลงต่ำจนพระพักตร์แนบชิดกับศีรษะของแม่เฒ่า ทรงแย้มพระสรวลอย่างเมตตา พระหัตถ์แตะที่มือกร้านคล้ำของแม่เฒ่าอย่างอ่อนโยน มีถ้อยพระองค์ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ภาพดังกล่าวตราตรึงใจประชาชนชาวไทยมาเนิ่นนาน

1.6 ตปะ หรือ ตบะ คือ ความเพียร การก่อกำจัดบาปเพียรเผากิเลส ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ซึ่งเป็นรากเหง้าของอกุศลกรรมหรือความเห็นแก่ตัว เพื่อให้สามารถบังคับตนเองมิให้ทำผิดได้ ความใฝ่พระราชหฤทัยในเรื่องนี้ปรากฏให้เห็นมากมาย เช่น ในพระราชนิพนธ์ เรื่อง พระมหาชนก ที่กล่าวถึงความเพียรของพระมหาชนก หรือในพระบรมราโชวาทที่พระราชทานในพระราชพิธีกาญจนาภิเษก ทรงครองราชย์ ครบ 50 ปี เมื่อพุทธศักราช 2539 ดังความตอนหนึ่งว่า “...ความเพียรที่ถูกต้อง เป็นธรรมและพึงประสงค์นั้น คือความเพียรที่จะกำจัดความเสื่อมให้หมดไปและระวังป้องกัน

มิให้เกิดขึ้นใหม่อย่างหนึ่ง กับความเพียรที่จะสร้างสรรค์ความดีงามให้บังเกิดขึ้น และระวังมิให้เสื่อมสิ้นไป ความเพียรทั้งสองประการนี้เป็นอุปการะอย่างสำคัญต่อการปฏิบัติตน ปฏิบัติงาน ถ้าทุกคนในชาติจะได้ตั้งตนตั้งใจอยู่ในความเพียรดังกล่าว ประโยชน์และความสุขก็จะบังเกิดขึ้นพร้อมทั้งแก่ส่วนตัวและส่วนรวม...” (กระทรวงวัฒนธรรม, 2548) นอกจากนี้ หากพิจารณาปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่พระองค์พระราชทานไว้ จะเห็นได้ว่า หลักการสำคัญ 3 ประการ คือ การรู้จักพอประมาณ ความมีเหตุผล และความมีภูมิคุ้มกัน ล้วนเป็นปัญญารู้เท่าทันกิเลส อกุศลกรรม สามารถข่มจิตใจให้มีตบะแข็งแกร่งที่จะดำเนินชีวิตอย่างเป็นปกติสุข เพื่อชีวิตที่ดีงามทั้งสิ้น

1.7 อักโกระ คือ ความไม่โกรธ หรือการไม่ลุแก่อำนาจความโกรธ จนเป็นเหตุให้วินิจฉัยผิดพลาด คลาดเคลื่อนจากความถูกต้อง ขอบธรรม ไร้มตตา ปราศจากความเข้าใจหรือเห็นอกเห็นใจผู้อื่น ธรรมข้อนี้ ยืนยันโดย สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ดังข้อความตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์ ที่สะท้อนให้เห็นถึงการระงับความไม่พอพระราชหฤทัยหรือการยับยั้งความโกรธของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ไว้ได้ ดังนี้ “...พระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยเย็นเป็นที่สุด ข้าพเจ้าเองรู้สึกได้ว่า สันด้วยความน้อยใจปนความโกรธ นึกสงสารตัวเองเป็นกำลังว่า เรามาเหนื่อย ๆ เพื่อมาเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศเรากับประเทศเขา กลับมาโดนคลั่งปายไล่ทันทีที่มาถึง ใช้ว่าเราจะขอมาเมื่อไร เขาเชิญเรามาต่างหาก พระเจ้าอยู่หัวกลับรับสั่งพลอบว่าให้เฉย ๆ ไว้ ทำใจเย็นเข้าสู่...พระเจ้าอยู่หัวทรงอย่าไม่ให้ข้าพเจ้าลืมนะ เมื่อก็เป็นการกระทำของคนส่วนน้อย ไม่ใช่เป็นการกระทำของประชาชนทั่วประเทศ...” (นิรนาม, 2559) พระราชจริยวัตรเรื่องความไม่โกรธนี้เป็นอีกหนึ่ง พระราชจริยวัตรที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ทรงปฏิบัติพระองค์ให้พลกนิกรชาวไทยเห็นเป็นแบบอย่างด้วยดีมาตลอดรัชสมัยของพระองค์

1.8 อวิหิงสา คือ ความไม่เบียดเบียน อันส่งผลกระทบทั้งต่อตนเองและส่วนรวม การมีความกรุณาต่อคนทั่วไป หมายรวมถึงความพยายามในการดับทุกข์เหล่านั้นให้แก่ประชาชนที่ได้รับความเดือดร้อนด้วย ดังพิจารณาได้จากพระราชดำรัสที่พระราชทานเมื่อครั้งเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ ปีพุทธศักราช 2535 โดยพระองค์ทรงเข้ามาสลายความขัดแย้ง ห้ามคู่กรณีให้ทะเลาะกัน ด้วยว่าทรงเห็นผลกระทบที่จะมีต่อประชาชนโดยรวม ทรงมีความห่วงใยกรุณา เกรงว่าประชาชนทั่วไปจะได้รับความเดือดร้อน ทรงมีพระราชวินิจฉัยหาแนวทางการดับทุกข์ ดังความตอนหนึ่งว่า “...หันหน้าเข้าหากันไม่ใช่เผชิญหน้ากัน แก้ปัญหาเพราะว่าอันตรายมีอยู่ เวลาคนเราเกิดความบໍาเลียด ปฏิบัติการรุนแรงต่อกันแล้วมันลืมนัด ลงท้ายไม่รู้ดีกันเพราะอะไร แล้วจะแก้ไขปัญหอะไร เพียงแต่ว่าต้องเอาชนะ แล้วก็ใครจะชนะ ไม่มีทางชนะ อันตรายทั้งนั้น มีแต่แพ้คือต่างคนต่างแพ้ แล้วที่แพ้ที่สุดคือ ประเทศชาติ ประชาชน...” (นิรนาม, 2559) พระราชดำรัสนี้ เป็นการเตือนสติคู่กรณี โดยมุ่งที่จะดับทุกข์อันจะเกิดขึ้นแก่ส่วนรวมด้วยพระเมตตา ไม่ทรงพระราชประสงค์ให้ชาวไทยต้องเข่นฆ่าเบียดเบียนกัน

1.9 ชันติ คือ ความอดทน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 พระองค์ทรงมีพระราชหฤทัยดำรงมั่นในขันติ มีความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทน แม้มีพระราชกรณียกิจที่ตรากตรำ ดังภาพพระบรมฉายาลักษณ์ที่ปรากฏให้เห็น แม้จะทรงงานหนักเหน็ดเหนื่อยมีพระเสโทไหลอาบ พระพักตร์ก็มีทรงหยุดพักทรงงาน ยังความปลาบปลื้มซาบซึ้งแก่ประชาชนชาวไทยเสมอมา ในเรื่อง

ความอดทนหรือขันตินี้ ดร.สุเมธ ตันติเวชกุล เลขาธิการมูลนิธิชัยพัฒนา ได้กล่าวไว้ในปาฐกถาพิเศษ เมื่อวันที่ 23 เมษายน พุทธศักราช 2553 ความตอนหนึ่งว่า “...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นต้นแบบของความอดทน เคยรับสั่งว่าทรงนั่งอยู่สูงสุดบนยอดพีระมิด แต่ประเทศไทยเป็นพีระมิดหัวกลับทุกสิ่งทุกอย่างเทใส่พระองค์หมด...จึงต้องอดทน สละประโยชน์ส่วนน้อยของตนเพื่อประเทศอยู่รอด...สุดท้ายจึงขอให้ยึดมั่นในทศพิธราชธรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงคิดอย่างลึกซึ้ง ไม่ยอมทำผิดและทำผิดไม่ได้...” (นิรนาม, 2559)

1.10 อวิโรธนะ คือ ความเที่ยงตรง ไม่คลาดจากธรรม ยึดมั่นในหลักการปกครองหลักนิติธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจอคติหรือความลำเอียง ให้ความสำคัญเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย ดังเมื่อประชาชนในประเทศชาติตกอยู่ในภาวะความไม่เข้าใจ แยกแยกทางความคิดความเชื่อลัทธิการปกครอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ก็ทรงใส่พระราชหฤทัยวางพระองค์อยู่บนหลักการ ไม่ทรงลำเอียง ทั้งยังทรงมีพระเมตตาแก่ทุกฝ่าย ไม่มีพระราชประสงค์จะทำอะไรที่เกินเลยหรือคลาดเคลื่อนไปจากหลักการ ดังเช่น พระราชดำรัสเกี่ยวกับข้อเรียกร้องให้ทรงแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีพระราชทานว่า “...ขอยืนยันว่า ไม่เคยสั่งการอะไรที่ไม่มีกฎหมายของบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ กฎหมาย พระราชบัญญัติต่าง ๆ ทำถูกต้องตามรัฐธรรมนูญทุกอย่าง อย่างที่เขาร้องให้มีนายกฯ พระราชทาน ไม่เคยมีข้อนี้” (นิรนาม, 2559)

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าทศพิธราชธรรมเป็นหลักธรรมสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงน้อมนำไว้ในพระราชหฤทัย ทั้งยังทรงยึดมั่นปฏิบัติตามหลักธรรมนั้นอย่างจริงจังจนเป็นที่ประจักษ์แก่พสกนิกรทั่วไป

ภาพที่ 2 พระราชจริยวัตรและพระราชอัจฉริยภาพที่สะท้อนผ่านพระบรมสาทิสลักษณ์ วาดโดยศิลปิน สราวุธ อีสรานูวรรณ์
ที่มา: สราวุธ อีสรานูวรรณ์ (2561)

2. ราชสังคหวัตถุธรรม เป็นหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (2539) เล่ม 15 ทั้งนี้ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2548) รวมทั้ง กรณีกา กรานเลิศ (2559) ได้ศึกษาและอธิบายเพิ่มเติมไว้ สามารถประมวลความคิดรวมกัน สรุปได้ว่าหลักธรรมข้อนี้เป็นที่ตั้งแห่งการสงเคราะห์ เป็นธรรมที่ใช้ยึดเหนี่ยวจิตใจ เป็นหลักแห่งการครองใจคนสำหรับพระมหากษัตริย์หรือพระราชนัน ราชสังคหวัตถุธรรม คือ หลักธรรมสำคัญที่จะช่วยให้ทรงมี

ดวงพระราชหฤทัยเพื่อการสงเคราะห์ มีพระราชจริยวัตรอันงดงาม สามารถยึดเหนี่ยวน้ำใจประชาชน โดยใช้เป็นแนวทางในการวางนโยบายการปกครองบ้านเมืองและปฏิบัติพระราชกรณียกิจได้ ประกอบไปด้วย ธรรม 4 ประการ ดังนี้

2.1 สัสสมณะ คือ การบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหารให้บริบูรณ์ หรือการส่งเสริมการเกษตร เพื่อความกินดีอยู่ดี อาจกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ที่ทรงพระปรีชาสามารถด้านเกษตรกรรมอย่างหาผู้เปรียบได้ยาก ทรงมี ความรู้ทางการเกษตร ทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ โครงการหลวงจำนวนมากรวมทั้งโครงการตามแนวพระราชดำริมักเกี่ยวพัน กับการพัฒนาด้านเกษตรกรรมและคน เช่น โครงการสวนพระองค์สวนจิตรลดา โครงการชั่งหัวมัน สถานิเกษตรหลวงอ่างขาง ศูนย์ภูมิรักษ์ธรรมชาติ ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน และโครงการ พัฒนาลุ่มแม่น้ำปากพนัง เป็นต้น พระองค์ทรงเข้าใจถึงความสมดุลของธรรมชาติ ที่พึงพิงอย่างมี ปฏิสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันอย่างเป็นวัฏจักร พระราชอัจฉริยภาพดังกล่าวเป็นที่ปรากฏชัด จนได้รับ การถวายรางวัลและประกาศเกียรติคุณจากองค์กรต่าง ๆ ในระดับประเทศและนานาชาติ เช่น รางวัล เจริญอากริโคลา จากองค์การอาหารและการเกษตรแห่งสหประชาชาติ เป็นรางวัลเพื่อเชิดชูเกียรติ นักพัฒนาที่ใส่ใจส่งเสริมคุณภาพชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชนซึ่งส่วนใหญ่มีวิถีชีวิตพึ่งพา การเกษตร รางวัลข้าวทองคำ เป็นอีกหนึ่งรางวัลด้านการเกษตรและการพัฒนา ถวายโดยสมาคม สินเชื่อการเกษตรและชนบทแห่งภาคพื้นเอเชียแปซิฟิก เป็นต้น (นิรนาม, 2559)

2.2 ปุริสมณะ คือ การบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถตามสมควร สร้างขวัญกำลังใจในการปฏิบัติงาน ธรรมข้อนี้ นอกจากสนับสนุนให้ผู้ปฏิบัติดีได้มีโอกาสเจริญก้าวหน้า ได้รับการยกย่อง ในหน้าที่การงานแล้ว อีกนัยหนึ่งยังสามารถลดการประพฤติดมิชอบหรือกระทำความผิด ในงานราชการได้ด้วย ดังพระบรมราโชวาท ที่พระราชทานในพิธีเปิดงานชุมนุมลูกเสือแห่งชาติ ครั้งที่ 6 พุทธศักราช 2512 ความตอนหนึ่งว่า “...ในบ้านเมืองนั้นมีทั้งคนดีและคนไม่ดี ไม่มีใครจะทำให้ คนทุกคนเป็นคนดีได้ทั้งหมด การทำให้บ้านเมืองมีความปรกติสุขเรียบร้อย จึงมิใช่การทำให้ทุกคน เป็นคนดี หากแต่อยู่ที่การส่งเสริมคนดี ให้คนดีได้ปกครองบ้านเมืองและควบคุมคนไม่ดีไม่ให้มีอำนาจ ไม่ได้ก่อความเดือดร้อนวุ่นวายได้...” (กระทรวงวัฒนธรรม, 2548) นอกจากนี้ หากพิจารณา ผู้ปฏิบัติราชการแม้จะได้รับเงินเดือนจากความสามารถตามตำแหน่ง อันมีกฎระเบียบรับรองรับแล้ว ข้าราชการยังมีสิทธิ สวัสดิการ รวมทั้งการช่วยเหลือในรูปแบบอื่น ๆ ที่สร้างความมั่นคงในชีวิตและ ขวัญกำลังใจในการปฏิบัติงานราชการเพิ่มเติมอีกด้วย เช่น การได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ การได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัล พูน เงินพิเศษนอกเหนือจากเงินเดือนตามโอกาสต่าง ๆ เป็นต้น

2.3 สัมมาปาสะ คือ ความรู้จักผูกผสานรวมใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ หรือ กิจกรรมต่าง ๆ ไม่ให้เกิดช่องว่างทางสังคม ธรรมข้อนี้สะท้อนผ่านโครงการมากมาย ที่พระองค์ทรงมี พระราชประสงค์ พระราชดำริ โดยเฉพาะการส่งเสริมอาชีพให้แก่ประชาชนในถิ่นทุรกันดารทั้งภาค การเกษตรและภาคการผลิตหรือสินค้าผลิตภัณฑ์ของกลุ่มเพื่อจำหน่าย ทำให้ประชาชนมีรายได้ เพิ่มขึ้น สามารถพึ่งตนเองและช่วยเหลือซึ่งกันและกันได้ เกิดความร่วมมือร่วมใจและความเข้มแข็ง ของชุมชนด้วย เช่น การพัฒนาด้านการส่งเสริมอาชีพในส่วนของพื้นที่ภาคเหนือ โครงการปลูกพืช ทดแทนและการตลาดที่สูงบ้านแม่สา ตำบลโป่งแยง อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ นอกจากนี้

พระองค์ยังทรงสนับสนุนรัฐบาลให้ดำเนินงานหรือมีโครงการที่จะช่วยเหลือประชาชนให้มีเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นด้วย ดังพระราชดำรัสในโอกาสขึ้นปีใหม่ พุทธศักราช 2503 ความตอนหนึ่งว่า “...ด้วยความร่วมมือร่วมกำลังความคิดจากบรรดาข้าราชการที่เกี่ยวข้อง และผู้ชำนาญการในสาขาต่าง ๆ รัฐบาลได้วางแผนและโครงการเพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจ และปรับปรุงการศึกษาของชาติขึ้นใหม่...ข้าพเจ้าเห็นว่าแผนและโครงการนี้จะมีประโยชน์สำหรับบ้านเมือง แต่ข้อสำคัญอยู่ที่การปฏิบัติตามแผนและโครงการนั้นโดยพร้อมเพรียง...” (กระทรวงวัฒนธรรม, 2548)

2.4 วาขเปยะ หรือ วาจาเปยะ คือ การรู้จักพูดดี มีวาจาอันดูดีมีน้ำใจ น้ำคำปราศรัยไพเราะ สุภาพนุ่มนวล ประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์เป็นทางแห่งสามัคคี ความเข้าใจอันดี และความนิยมเชื่อถือ หากพิจารณาธรรมข้อนี้ ข้าราชการบริพารได้เบื้องพระยุคลบาทต่างเล่าขานซาบซึ้งตราตรึงอยู่ในหัวใจมาเนิ่นนาน แม้ราษฎรที่อยู่ห่างไกลทั้งที่เคยเฝ้า ฯ รับเสด็จพระราชดำเนินและไม่เคยต่างก็สามารถรับรู้ได้ถึงาทรงธรรมข้อนี้อยู่เนือง ๆ เช่น พระบรมราชาวาทและพระราชดำรัสที่พระราชทานในโอกาสต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นพระราชวาจาที่ดูดีมีน้ำใจ ไพเราะ สุภาพนุ่มนวล ประกอบด้วยเหตุผลทั้งสิ้น ดังตัวอย่างพระราชดำรัส ความตอนหนึ่งว่า “...ข้าพเจ้าใคร่ขอให้ท่านทั้งหลายพยายามรักษาสุขภาพร่างกายให้สมบูรณ์แข็งแรงเพื่อให้สามารถประกอบกิจการงานอันเป็นสัมมาอาชีพได้เต็มกำลัง ทั้งพยายามระมัดระวังรักษาจิตใจของตนให้หนักแน่น เพื่อให้มีสติสมบูรณ์ มีปัญญาแจ่มใสสามารถขบคิดวินิจฉัยเรื่องราวต่าง ๆ ได้ไม่ผิดพลาดผู้ใดมีภาระหน้าที่อันใดอยู่ก็เร่งกระทำให้สำเร็จลุล่วง ด้วยความรู้ความสามารถ ด้วยความตั้งใจพร้อมใจและความเมตตาปรารถนาดีต่อกัน...” (กระทรวงวัฒนธรรม, 2548)

ราชสังคหวัดธุธรรม ประกอบไปด้วยธรรม 4 ประการนี้ เป็นธรรมที่นำไปสู่ความดีงามของชีวิต ที่สะท้อนผ่านพระราชจริยวัตรอันงดงาม และพระราชกรณียกิจที่เปี่ยมไปด้วยพระราหฤทัยแห่งการสงเคราะห์ ยังผลยึดเหนี่ยวน้ำใจประชาชนให้มีความจงรักภักดี หากเหล่าพสกนิกรไทยยึดพระองค์เป็นแบบอย่าง ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตคงเกิดขึ้นโดยแท้จริง

บทสรุป

‘๕ ทรงธรรม ปิตุราชมิแยกขาดจากประชา’

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ จักรีนฤพดินทรสยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร พระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 9 แห่งราชจักรีวงศ์ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครองราชย์ยาวนาน ตลอดระยะเวลา 70 ปี แห่งรัชกาล พระองค์ทรงบำบัตทุกข์ บำรุงสุข แก่อาณาประชาราษฎร์ พสกนิกรชาวไทยได้รับพระบารมี ต่างซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้ ด้วยว่าพระองค์ทรงมีน้ำพระราชหฤทัยเปี่ยมไปด้วยพระเมตตา พระราชจริยวัตรงดงาม พระราชกรณียกิจอันหลากหลายทรงคุณอนเนกอนันต์ ประหนึ่ง น้ำอมฤตคาลัยร้อน ทั้งหล้าฉ่ำชื่นรุ่มรินทั่วเขตคาม เมื่อพระบาทของพระองค์ย่างก้าวไป ณ ถิ่นสถานใด ความปิติยินดีก็บังเกิดแก่ทวยราษฎร์ทั้งนี้ด้วยพระองค์ทรงเป็นดังปิตุราชมิแยกขาดจากประชา ทรงวางพระองค์ดุจ “พ่อ” ที่รักและดูแลลูกอย่างห่วงใยใส่ใจ เมตตา ทรงเป็นมหาราชผู้ทรงธรรมและทรงทำให้เห็นเป็นแบบอย่างโดยการปฏิบัติพระองค์เที่ยงตรงและดีงาม ใช้ธรรมเป็นเครื่องมือในการดำเนินพระราชจริยวัตรและปกครองบ้านเมือง โดยเฉพาะหลัก ‘ทศพิธราชธรรมและราชสังคหวัดธุธรรม’ ยังคุณานุประโยชน์แก่ปวงประชาเป็น

สุขสานต์ล่วงมาตามกาลสมัย เพื่อเป็นการเทิดพระเกียรติและน้อมสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ
หาที่สุดมิได้ พสกนิกรชาวไทยควรนำหลักธรรมดั่งที่พระองค์ทรงทำเป็นแบบอย่าง มาเป็นแนวทาง
ในการดำเนินชีวิตเพื่อชีวิตที่ดีงามสืบไป

เอกสารอ้างอิง

- กรณีศึกษา กรานเลิศ. (2559). ธรรมเนียมสร้างการยอมรับจากประชาชนในการสร้าง
โรงไฟฟ้านิวเคลียร์ในประเทศไทย. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์.
24(46), 289-310.
- กระทรวงวัฒนธรรม. (2548). พระบรมราชโองการและพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
พระราชทานแก่ประชาชนชาวไทย ปี 2493-2547. กรุงเทพฯ: กระทรวงวัฒนธรรม.
- จักรกฤษณ์ ไชยพิเดช. (2559). ราชสกุลมหิตล. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก:
<https://haiku.maggang.com/หนังสือ-quora-ราชสกุลมหิตล>. (2559, 20 ธันวาคม).
- เจตน์ คชฤทธิ์. (2556). ความยากจนในวรรณกรรมเพลงลูกทุ่ง: มุมมองและข้อสังเกตบางประการ.
วไลยอลงกรณ์ปริทัศน์. 3(2), 187-201
- ดร.ณัฏฐ์ ตติยะลาภะ. (ม.ป.ป). การพัฒนาท้องถิ่นและชุมชนบนหลักการ “เข้าใจ เข้าถึง และ
พัฒนา”. 84 ปี วไลยอลงกรณ์. ปทุมธานี: มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์
ในพระบรมราชูปถัมภ์.
- นิรนาม. (2559, ตุลาคม 15). ทรงครองราชย์ด้วยทศพิธราชธรรม. สิ่งพิมพ์พิเศษโพสต์ทูเดย์,
หน้าพิเศษ 2.
- นิรนาม. (2559, ตุลาคม 15). พระอัจฉริยภาพในสายตาชาวโลก. เดลินิวส์ ฉบับพิเศษ, หน้า16.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. (2542). ธรรมรัฐ-ธรรมราชา. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2548). สังคหวัตถุของผู้ครองแผ่นดิน. สืบค้นเมื่อ
25 พฤศจิกายน 2559, จากพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม
<http://www.84000.org/tipitaka/dic/ditem.php?i=187>
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). กรุงเทพฯ:
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระไพศาล วิสาโล. (2542). พระธรรมปิฎกกับอนาคตของพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: ธรรมสาร.
- สมเจตน์ ผิวทองงาม. (2559). การแนะนำเพื่อชีวิตที่ดีงามในคำสอนของพระพรหมคุณาภรณ์
(ป.อ.ปยุตฺโต). วารสารวิชาการ มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. 24 (46): 173-188.
- สราวุธ อีสรานุวรรณ. (2561). วาดด้วยใจรักดี...เบื้องหลังโปสการ์ด “พ่อของแผ่นดิน”.
[ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก: <http://www.dooddot.com/ptt-do-good-for-king/>
(2559, 28 ธันวาคม).
- สุพานี สฤญวานิช. (2558). การสร้างองค์กรให้เป็นเผ่าพันธุ์ที่มีพลัง.
Journal of HR Intelligence. 10(1 มกราคม-มิถุนายน), 95-105.